

Tarix yazan millət

Bəşəriyyətin inkişafına mühüm töhfələr vermiş türklərin son üç min illik tarixi qəhrəmanlıq səhifələri ilə zəngindir. Bu millət tarixi boya hürriyyət, istiqlal, bərabərlik və humanizm kimi bəşəri dəyərləri özünə həyat amalı seçmiş, tabe olan, aman istəyən düşmənlərini belə bağışlamışdır. Vətən, dedə-baba yurdu uğrunda həmişə ölümdürüm savaşına qalxmışdır. Məlum tarixə görə bu müharibələrdə 50 milyondan çox şəhid verən qəhrəman türk milləti özünün qəhrəmanlıq salnaməsini yazmışdır.

Türk xalqı tarixin bütün dövrlərində həmişə güclü, vətənpərvər orduya malik olmuşdur. Onlarda belə bir düşüncə hakim idi ki, yer üzündə nizam-intizam, əmin-amanlıq yalnız ordunun sayəsində bərqərar edilə bilər. Vaxtilə böyük türk hökmdarı Mətə xaqan nizam-intizamın bir ordu üçün igidlikdən də üstün olduğunu anlayaraq tarixin ən intizamlı ordusunu qurmuşdu. O, igidlik və hərbi məharəti sərt intizamla birləşdirərək türk irqini əbədləşdirdi.

Təsadüfi deyil ki, odlu silah çıxanadək türklərin tətbiq etdiyi aypara, qurd oyunu, qaçdı-qovdu taktikaları həmişə onlara az qüvvə ilə çoxsaylı düşmən üzərində zəfər qazandırmışdır. Onların mənəvi özəlliklərindən biri də bu idi ki, qədim türklər döyüş meydanında deyil, xəstələnərək yataqda ölməkdən utanar və xəcalət çəkərdilər.

Türklərin xarakterindəki mübarizlik, döyüşkənlik, vətəne, xalqa hədsiz sevgi bizim günlərdə də gəlib çatmış, bu gün də dəyişməz olaraq yaşamaqdadır. Müasir Türkiyə cümhuriyyəti türk millətinin XX yüzillikdə cahən tarixinə qızıl hərfələr yazmış olduğu bir qəhrəmanlıq əsəridir. Tarixi boyu dövlətçilik ənənələrini yaşadan türk milləti Birinci dünya savaşına 2,8 milyon əsgərlə girdi və ondan 560 min əsgərlə çıxdı. Verdiyi şəhidlərin qanı bahasına onlar islam və türk torpaq coğrafiyasında öz müstəqil dövlətlərini qurdular.

Türk tarixindəki zəfərlər sırasında ən önəmli yer tutan və 1922-ci il avqustun 30-da qələbə ilə sonuclandırılan Dumlupınar savaşını türk millətinin yenidən dirçəliyi günü hesab etmək olar. Bu savaş Anadolu torpaqlarının "Türk vətəni" olduğunu bir daha düşməne sübut etdi. Türkiyə tarixində Qurtuluş savaşının yekununu bildiren və o zaman türk ordularının baş komandanı, istedadlı və qətiyyətli general Mustafa Kamalın şəxsən rəhbərlik etdiyi Böyük hücumun son günü—yeni 1922-ci il avqustun 30-u Başkomandanlıq müharibəsi adını da almışdır. Bu zəfər bayramı ilk dəfə 1923-cü il avqustun 30-da Ankara, Afyonkarahisar və İzmirdə şənliklər şəklində bayram ediləndə, rəsmən 1935-ci ilin mayında Zəfər bayramı kimi elan olunmuş və hər il cümhuriyyətdə şənliklərlə qeyd edilir. Hazırda bu bayram eyni zamanda Türkiyə Cümhuriyyətinin və Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinin milli bayramıdır. İşğalçı qoşunların ölkə sərhədlərini tərk etməsi bir qədər sonra baş versə də, 30 avqust rəmzi olaraq ölkə torpaqlarının geri alındığı günü təmsil edir.

Birinci dünya müharibəsi zamanı türklərin doğma yurdları uğrunda savaşları sonucda qurtuluş hərəkatına gətirib çıxardı. İngilis və fransız orduları Çanaqqalaya hücum edən zaman əmin idilər ki, özlərinin üstün silahları, təlimləri qarşısında, Balkan müharibəsindən çıxmış yorğun türk əsgəri heç bir şey edə bilməyəcəkdir. Hətta türk ordusundakı alman zabitləri də eyni fikirdə idilər. Lakin Ənvər Paşanın sərt intizamı ilə bir il yarım ərzində hazırlanan ordu, yetkin və fədakar zabitlərinin komandanlığı altında, birə qarşı iki ölərek, onları durdurub qaçırdı. Çünki ruhlarını zəfər inancı bürümüşdü.

1919-cu il mayın 19-da Atatürkün Samsuna çıxması ilə özünün müzəffər liderlərlə birləşən Anadolu, onun önderliyi altında Qurtuluş savaşına başladı. Həmin ilin dekabrında Ankaraya gələn Atatürk, 1920-ci il aprelin 23-də Türkiyə Böyük Millət Məclisini (TBMM) qurdu. Beləliklə, bütün məmləkətin idarəçiliyi xalqın iradəsinə verilmiş oldu. Həm də Qurtuluş savaşının mərkəzi Ankara oldu. Kamal Paşa savaşa girəcək türk ordusuna—"Xətti müdafiə yoxdur, səthi müdafiə vardır. Bu səth, bütün vətəndir. Vətənin hər qarış torpağı vətəndaşın qanı ilə islanmadıqca tərk olunmaz!" əmrini verdi. Türk əsgəri böyük bir əzm və fədakarlıqla bu qərara əməl etdi.

Əslində Anadolu türklərinin əsl bayramı 26-30 avqust günlərinin bayramıdır. Həmin günlərdə qalib türk ordusu dahi komandan Mustafa Kamal Paşanın başçılığı altında qazanmış olduğu zəfərlə yurdu düşmən qüvvələrinin işğalından

demək olar ki, təmizlədi. Amma bu hərəkat asan və qansız başa gəlmədi. Belə ki, Sakarya döyüşündə məğlub olan yunan birlikləri geriye çəkilərək, əvvəlcədən hazırlanmış olduqları səngərlərdə və istehkamlarda mövqe tutdular. Bu mövqelər Əskişəhr, Kutahya və Afyonun şərqində yerləşirdi. Onlar əllərindəki bu mövqeləri vaxt keçirmədən sürətlə möhkəmləndirərək gücləndirməyə başladılar. Məqsədləri uzun bir müdafiə savaşına hazırlaşmaq idi.

Buna qarşı türk millətinin qərarı isə düşməni qətiyyətlə vurub yurddan çıxarmaq idi. Bunu həyata keçirmək üçün də türk ordusunun gücləndirilməsi və hücumu hazırlanması lazım gəlirdi. Ancaq, Sakarya savaşını kimi çox böyük bir döyüşdən çıxan ordunun dərhal bu hücumu girişə biləcək bir gücü yox idi. O halda yaxşıca ölçüb-biçmə-

dən, hesablamadan və hazırlaşmadan bu işə girişmək təhlükəli idi. Bu səbəblə Baş komandan və ətrafındakı zabit heyəti bütün açıq yerləri bağlamaq, hər baxımdan üstün bir hazırlıq görmək niyyətində idilər. Amma, bu çox önəmli məsələni bəzi dairələrə qəbul edirmək asan deyildi.

Qazi Mustafa Kamal mayın 6-da məclisdə etdiyi uzun nitqində orduların başından ayrılmayacağını qəti bir şəkildə bildirdi: "Əfəndilər, bilirsinizmi? Baş komandanlıq iki gündür qeyri-müəyyən və boşluqda qalmışdır. Bu dəqiqələrdə ordu komandansızdır. Əgər mən orduya komandanlıq etməkdə davam edirsəm, qanunsuz komandanı edirəm. Məclisdə özünü göstərən rəyə görə, dərhal komandanlıqdan əl çəkmək istədim. Fəqət aradan qaldırılması mümkün olmayan bir pisiyyə meydan verməmək məcburiyyəti qarşısında qaldım".

Məclis üç aydan sonra 1922-ci il iyulun 20-də təkrar baş komandanlıq səlahiyyətini müddətsiz olaraq Qazi Mustafa Kamal Paşaya verdi. Bu zaman bütün yurdda fəvqəladə bir hazırlıq görüldü. Elə başa düşüldü ki, artıq bir ölümdürüm savaşına başlanılacaqdır. Millət əlində nəyi varsa ordusuna verir və qəti zəfəri gözləyirdi. Vəziyyət olduqca ağır idi. Sakarya savaşından sonra piyada və topçuların döyüş ehtiyatı tükenmək üzrə idi. Bunları yenidən təchiz etmək lazım gəlirdi. Şərqdən və cənubdan qərbə göndərilən hərbi birliklərin və topçu qüvvələrinin oraya çatması uzun bir vaxt almışdı. Çünki, o günlərdə bu bölgədə dəmir yolu yox idi. Əsgərlər piyada olaraq göndərilirdi. Döyüş sursatı, ərzaq və hər növ materiallar heyvanlarla, arabalarla daşınırdı. Bu arada minlərcə sandıq döyüş sursatı, top və tufəng, müttəfiq dövlətlərin işğalı və nəzarəti altında olan İstanbuldan qaçırılır, min bir çətinliklə və böyük təhlükələri dəf edərək Anadoluya gətirilirdi.

Nəhayət, ordu bütün hazırlıqlarını yenidən tamamlamışdı ki, 1922-ci il iyunun ortalarında Kamal Paşa hücum qərarını qəbul etdi. O, baş qərargah rəisə, milli müdafiə nazirinə və ordu komandanlarına hücum üçün gizli və lazımlı tədbirlərin görülməsi əmrini verdi. Qarşı-qarşıya duran iki ordunun canlı qüvvə və tufəng baxımından qüvvələri demək olar ki, eyni idi. Lakin yunan ordusu pulemyot, top, təyare, nəqliyyat vasitələri, döyüş sursatı və digər ehtiyaclar baxımından çox üstün vəziyyətdə idi. Süvari qüvvələri baxımından isə türk ordusu üstün vəziyyətdə idi.

Belə bir şəraitdə avqustun 6-da hücumu hazırlamaq üçün orduya gizli əmr verildi. Baş komandan Kamal Paşa avqustun 17-də gizli surətdə Ankaradan çıxaraq avtomobilə Konya yolu ilə Qərb cəbhəsi qərargahının yerləşdiyi Akşehirə gəldi. Akşehirdə komandanlarla keçirilən qısa bir toplantıdan sonra avqustun 26-da sübh çağı hücumu başlamaq haqqında qərar qəbul olundu.

Bu gün türk tarixinə Zəfər bayramı kimi daxil olmuş başlıca hücum əməliyyatları 1922-ci il avqustun

26-da səhər saat 05:30-da müzəffər türk ordusunun topçu birliklərinin atəşləri ilə başladı. Savaşlar qısa bir zaman içində daha da genişləndi. Düşmən mövqeləri birinin ardınca ələ keçirildi. Nə baş verdiyini anlamayan düşmən başıqın bir vəziyyətdə düşərək başını itirmişdi. Çünki türklərin hücumu yunanların heç gözləmədikləri bir zamanda və heç gözləmədikləri bir yerdən başlanmışdı.

Həmin gün və ertəsi günü qanlı döyüşlər davam etdi. Avqustun 27-də türk qoşunları düşməni qabağına qataraq Sincanlı və Afyon düzənliklərinə endilər. Afyon azad edildi. Düşmən böyük bir şaşqınlıq və şaiyə içərisində özünə gəlməyə, qüvvələrini səfərbər etməyə çalışırdı. Darmadağın olmuş yunan hərbi birlikləri Sincanlı düzənliyindəki təpələrdə təkrar müdafiəyə keçmək istədilsə də bacarmadı-

lar. Dumlupınar-Uşak istiqamətində canlarını qurtarmaq üçün qaçan yunan əsgərlərinin böyük bir qismi cənubdan Birinci ordu, şimaldan İkinci ordu birliklərinin təzyiqləri nəticəsində Aslıhanlar bölgəsində sıxışdırıldı. Ancaq avqustun 28-29-da düşmənin arxa cəbhəsinə keçən türk birlikləri, onların İzmirdə doğru qaçış yollarını kəsdi. Bu əməliyyatın nəticəsi olaraq düşmənin beş diviziyadan ibarət bir qüvvəsi Dumlupınar bölgəsində məhasirə edildi.

Türk əsgər və zabitləri böyük bir intizam və rəşadət nümunəsi göstərdilər. Hücumun qızgın çağında 57-ci diviziyanın komandiri polkovnik Rəşad bəy qanlı savaşda ona həvalə olunmuş təpəni ilk cəhdə ələ keçirməyə nail olmuşdu. Baş komandan onu telefona çağıraraq bildirmişdi ki, onun ləngiməsi digər birlikləri pis vəziyyətdə qoyur. Rəşad bəy belə cavab vermişdi ki, "Yarım saatdan sonra hədəflərə varacağıq. Narahət olmayın, Paşam". Polkovnik təkrar atəş xəttinə qaçmış və hər nəyin bahasına olursa-olsun bu yarım saat içinde Çiğiltəpəni ələ keçirmək üçün diviziyanı yenidən hücumu qaldırmışdı. Düşmənin kəskin müqavimət göstərdiyindən yarım saat ərzində təpəni əldə etmək mümkün olmuşdu. Baş komandan yenidən ona telefon açır. Lakin polkovnik dərhal növbətçi zabiti yanına çağıraraq ona bir kağız verib tapşırır ki, bunu şəxsən Paşaya oxuyarsan, mən səngərdən ayrılı bilmərəm. Zabit telefonda gözləyən Baş komandanı belə cavab verir: "Rəşad bəy intihar etmişdir, Paşam. Sizə oxumaq üçün vidanaməni göndərdi: "Yarım saat içinde bu mövqeni almaq üçün sizə söz verdiyim halda, sözüümün yerinə yetirmədiyimə görə yaşaya bilmərəm...".

Avqustun 30-da səhər tezdən yaxşıca sıxışdırılan düşmən qüvvələri ilə türk birlikləri arasında bu bölgədə böyük bir meydan savaşına başlandı. Baş komandan Qazi Mustafa Kamal Paşanın doğru düzgün, məharətlə idarə etdiyi, yönəldiyi bu savaş türk ədəbiyyatında haqlı olaraq "Baş komandan meydan müharibəsi" adını almışdır. Kamal Paşa hərbi dühəsi sayəsində böyük bir uğurla rəhbərlik etdiyi bu savaşda bir gün içinde yunan ordusunun əhəmiyyətli bir qismi məhv edildi, bir qismi də əsir alındı.

Baş komandan elə həmin gün baş qərargah rəisi Fevzi Paşanı, Qərb cəbhəsi komandanı İsmət Paşanı (İnönü), ordu komandanları Yağub Şevki və Nuruəddin paşaları, qərargahın qurulmuş olduğu Çal kəndində toplayaraq yaranmış vəziyyəti dəyərləndirdi. Toplantının yekununda düşmənin sürətlə təqib edilməsi, İzmir və ətrafındakı qüvvələri ilə birləşmə bilməməsi üçün üç istiqamətdən Egəyə doğru irəliləmək münasib bilindi. Bundan sonra Mustafa Kamal tarixi əmrini verdi: "Ordular! İlk hədəfiniz Ağ dənizdir. İrəlilə!".

Amansız təqibin sonunda türk birlikləri sentyabrın 2-də yunan əsgərləri tərəfindən xarabalığa çevrilmiş Uşak şəhərinə daxil oldular. Burada maraqlı bir səhnə yaşan-

mışdı. Çarpışan iki ordunun baş komandanları qarşı-qarşıya dayanmışdılar. Bir tərəfdə məğlub olmuş yunan ordusunun baş komandanı və əsir alınmış general Trikopis. Digər tərəfdə isə qalib ordunun baş komandanı Mustafa Kamal Paşa. Bütün bu həqiqətlərə rəğmən Mustafa Kamal əsir alınmış yunan baş komandanı ilə hörmətlə, səmimi davrandı. Təkbürlü deyildi. Trikopisi qonağı kimi qəbul edərək onunla xoş rəftar etdi.

Mustafa Kamal Paşa Başkomandanlıq savaşını, sona qədər kiçik önəmli döyüşlər biçimində açıqlayırdı. Həqiqəti dünyadan gizlədirdi. Səbəbi, düşmən ordusunun məğlubiyyətdən qurtarmaq üçün dövlətlərin baş vuracağı cəhdlərə yol verməməkdən ibarət idi. Buna baxmayaraq, atəşkəs anlaşması üçün cəhdlər də oldu. Bu vaxt türk ordusu İzmir yolunda idi. Yunanlar qaçarkən türk birlikləri də işğal altındakı yerlərdə bir-birinin ardınca girdilər. Gediz, Alaşehir, Eşme, Salihli, Manisa, Kula, Aydın, Nif (Kemal Paşa) azad edildi. Bu qovalama sentyabrın 9-da İzmirə sona çatdı.

Beləliklə, İzmirin 1919-cu il mayın 15-də başlayan işğalı 1922-ci il sentyabrın 9-da sona yetmiş oldu. İzmir limanı, onları qurudan uzaqlaşdıracaq qayıqlara minə bilmək üçün bir-birini dənizə tullayan düşmən əsgərlərinin həm gülünc, həm də şərəfsiz görüntüləri ilə dolmuşdu. Mustafa Kamal sentyabrın 10-da İzmirə gəldi. Şəhərin hökumət binasına tərəf gedən Paşanı görmək, salamlamaq, təbrik və təşəkkür etmək üçün hamı onu görməyə tələsirdi. Bu zaman İzmirdə böyük bir gərginlik yaşanır. Yunanların bir çoxu gəmilərlə qaçsa da, daha geridə bir yığın xarici, xüsusilə də yunan qalmışdı. Üç il əvvəl yunanların İzmirə işğal etdikləri zaman türklərə qarşı törətdikləri insanlığa zidd hərəkətlərinə bu dəfə türklər tərəfindən onlara qarşı ediləcəyindən qorxurdular. Lakin qorxuları həqiqətə çevrilmədi. Tarixi boyu türklərin barbarlığa eyni barbarlıqla cavab vermələri olmamışdır. Digər tərəfdən, İzmirdə olan müttəfiq dövlətlərin təmsilçiləri, türklərin etnik azlıqlara qarşı bir qisas almaq cəhdlərinin qarşısını almaq üçün Mustafa Kamalın yanına getdilər. Ancaq onların bu hərəkətlərinə də lüzum yox idi. Çünki Mustafa Kamal bu məsələdə gərəklili tədbirlər görmüşdü.

Bu dövrdə İzmir şəhəri alovlar içinde qalmışdı. Türk ordusundan qaçan düşmən ilə əməkdaşlıq edən etnik azlıqlar, işğalın üç ilindəki insanlığa zidd davranışlarına bir sonuncusunu da əlavə etdilər və gözəl İzmirin yarısını külə çevirdilər. Necə ki, qaçarkən geridə buraxdıqları digər kənd və qəsəbələr yandırdıqları kimi. Bu dəhşətli görüntünü Mustafa Kamal da ürək ağrısı ilə izləmişdi. Amma buna əhəmiyyət verməməyə çalışırdı. Düşüncələrini yaxın gələcəyin mədəni və çiçəklənən İzmirinə yönəlmişdi.

1922-ci il sentyabrın 18-də Qərbi Anadolu işğalçı yunan birliklərindən tamamilə təmizləndi. Bununla da yurdun bütövlüyü təmin edildi və Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasına aparıcı yol açılmış oldu. Atatürk zəfərlə tamamlanan bu hərəkatdan bəhs edərək yazırdı: "Bu əsər, türk millətinin hürriyyət və müstəqillik fikrinin əbədi abidəsidir. Bu əsəri yaradan bir millətin övladı, bir ordunun Baş komandanı olduğundan sonsuza qədər xoşbəxt və bəxtiyaram".

Beləliklə, türk milləti özünün şanlı qəhrəman oğlu Mustafa Kamal Paşanın komandanlığı altında böyük zəfərini qazandı. Bu zəfərin məntiqi yekunu isə müasir Türkiyə dövlətinin meydana gəlməsi oldu. Bu gün Türkiyə, Kıbrıs ilə yanaşı çiyin-çiyinə qardaş Azərbaycan da Zəfər bayramını böyük sevinc hissilə qeyd edir. İnşallah, yaxın gələcəkdə Azərbaycan milli ordusu torpaqlarımızı düşmən qüvvələrindən azad etdikdən sonra bütün türk dünyası daha bir Zəfər bayramını da qeyd edəcəkdir.

Çağdaş türk ordusu dedikdə, ilk öncə gözlərimiz önündə yurdsevər, vətənsəvar, millətsevər, ərəyində vətən məhəbbəti, torpağa bağlı, imanlı-dinli və həm də yüksək intizamlı bir ordu canlanır. Əminliklə deyə bilərik ki, Türkiyə silahlı qüvvələri yüz minlərlə şəhid qanı bahasına qurulmuş cümhuriyyəti, milli dövlətçiliyi, bərqərar olmuş demokratiyanı istənilən daxili və xarici təhlükədən, qanlı-qadalı savaşlardan qoruyacaq və onun gələcək inkişafı üçün əmin-amanlıq təmin edəcək, həmişə çiçəklənən qüdrətli Türkiyənin keşiyində duracaqdır.

Atamoğlan MƏMMƏDLİ,
tarixçi-əlim.